

הטעמים זקף, סגולתא ושלשלת*

בעלי-הטעמים מדדו במידה אחת את הטעמים זקף, סגולתא ושלשלת, ומנו את שלושתם בקבוצת המלכים. את הזקף ראו עיקר, ואת הסגולתא – תמורתו. אימתי? בזמן שהמרחק שבין הזקף הראשון ובין האתנחתא גדול ביותר, כלומר, כשתשע מלים ומעלה (בדרך-כלל) חוצצות בין הזקף הראשון ובין האתנחתא. ושלשלת ממירה את סגולתא בראשי פסוקים. עמדו חכמים על הצד השווה שבשלושת הטעמים, ולא עמדו על השוני שביניהם, מה נשתנו זקף, סגולתא ושלשלת זה מזה מעיקרא.¹

המסורה יש שמבלעת את הסגולתא בזקף. כגון המסורה הגדולה לכתוב [פְּלֶעֱתוּדִי אֲרָץ] (יש' יד: ט), זה לשונה: ² אֲרָץ י"ד זקפין קמציין בקריאה'. היינו, 14 פעמים השם אֲרָץ מצוי במקרא והוא מוטעם זקף ומנוקד קמץ. והמסורה מונה והולכת אותן י"ד אֲרָץ:³

יְפַלְּהוּ עַל-בְּמוֹתֵי אֲרָץ (דב' לב: יג); שְׂאוֹל מִתַּחַת רִגְלוֹ לָךְ [...] פְּלֶעֱתוּדִי אֲרָץ] (יש' יד: ט); הִכִּינוּ לִבְנֵי מִטְבַּח [...] וַיִּרְשׁוּ אֲרָץ] (יש' יד: כא); אָבֵל אֶמְלֶלֶה אֲרָץ (יש' לג: ט); רָנוּ שְׁמַיִם כִּי-עָשָׂה ה' [הֲרִיעוּ תַחְתֵּי־אֲרָץ] (יש' מד: כג); רָנוּ שְׁמַיִם וְגִילֵי אֲרָץ (יש' מט: יג); וְאֲשִׁים דְּבָרֵי קִפְיָהּ וּבְצֹל יָדֵי פְּסִיתֶיהָ [...] וְלִיטֵד אֲרָץ] (יש' נא: טז); וַחֲשַׁפְּחָהּ עַל עֶשֶׂף [נוֹטָה שְׁמַיִם וַיִּטֵּד אֲרָץ] (יש' נא: יג); חֲשַׁף ה' אֶת-זְרוּעַ קְדְשׁוֹ [...] וְרָאוּ כָּל-אֲפְסֵי-אֲרָץ] (יש' נב: י'); כִּי קוֹל נְהִי וְשָׁמַע מִצִּיּוֹן [...] כִּי-עֲזַבְנוּ אֲרָץ] (יר' ט: יח); הִנְנִי מֵבִיא אוֹתָם מֵאֲרָץ צִפּוֹן וְקַבְּצָתִים [מִיִּרְפְּתֵי-אֲרָץ] (יר' לא: ז); ה' עָזַר וּמָעַז [...] מֵאֲפְסֵי-אֲרָץ] (יר' טז: יט); מִשָּׂא דְבֵרֶה-עַל-יִשְׂרָאֵל [...] וַיִּטֵּד אֲרָץ] (זכ' יב: א); כִּי לֹא כְחָרָפִים [יִרְשׁוּ אֲרָץ] (תה' מד: ד).

עינינו רואות: מתוך י"ד זקפין שלושה אינם זקפין. ביש' נא: יג וביר' לא: ז אין זקפין על מרומי אֲרָץ אלא סגולתאות. ובתה' מד: ד רביע רובץ על גבי אֲרָץ.

והנה רשימה מס' 227 מתוך 'אכלה ואכלה'⁴ ובה שלשלת מובאת במניין זקפין. זה

* מאמר זה מיוסד על מקצת הנתונים שאספתי לשם מחקר צורות ההקשר וצורות ההפסק שבמקרא ובלשון חכמים.

1 יסדתי את עבודתי על 'תורה נביאים וכתובים, מדויקים היטב על פי הניקוד הטעמים והמסורה של אהרן בן משה בן אשר בכתב יד לנינגראד בידי אהרן דותן, הוצאת 'עדי', תל-אביב, השווייתי את הנוסח לגירסתו של כתר ארם צובא לפי מהדורת מ' ברויאר, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ט-תשמ"ג. כל אימת שמצאתי שוני של ממש בין שני המקורות, הערתי עליו, כגון פֶּר-פֶּר שבמשלי יא: כו.

2 לפי מקראות גדולות, הוצאת שוקן, ירושלים וניו-יורק תשי"ז.

3 השלמתי את הפסוקים, ניקדתיים והטעמתיים, אף הוספתי עליהם את מראי המקומות.

4 ספר אכלה ואכלה, והוא חבור מהמסורה הגדולה וכו', הוציא לאור זלמן פרענסדארף סג"ל, הנוכח תרכ"ד.

לשונה של פתיחת הרשימה: "א זוגין מן תרין בענין קדמא רביע תני' זקף'. היינו, 14 זוגות של כתובים מקבילים בפרשה, בן-הזוג הראשון מוטעם רביע, והשני — זקף:

הוא הסִבֵּב	שֵׁם הָאֶחָד פִּישׁוֹן (בר' ב: יא).
הוא הסִבֵּב	וְשֵׁם הַשֵּׁנִי גִיתוֹן (בר' ב: יג).
וּשְׁחָט	וַיִּקַּח מִשָּׂה אֶת־הַדָּם (וי' ח: טו).
וּשְׁחָט	וַיִּקַּח מִשָּׂה מִדָּמוֹ (וי' ח: כג).
וַיְהוֹשֶׁעַ בֶּן־נֹון וְכָל־בְּנֵי־פְנֵה מִן־הַתָּרִים (במ' יד: ו).	
וַיְהוֹשֶׁעַ בֶּן־נֹון וְכָל־בְּנֵי־פְנֵה חִיל מִן־וְהָאֲנָשִׁים הָהֵם] (במ' יד: לח) וכו'.	

נראים אפוא דבריו של ויקס, טעמי כ"א ספרים, עמ' 86:

We see then that the Massorettes well understood, not only that S'golta is the representative of Zaqeph, but that Shalshleth, which takes the place of S'golta, is equally so

האומנם היטיבו בעלי-הטעמים אשר הביאו את הטעמים זקף, סגולתא ושלשלת שלושתם כאחד, ונתעלמו ממה שביניהם? נחפשה דרכי הטעמים ונחקורה. בשלשלת נחל.

שבעה טעמי שלשלת בכ"א ספרים הם, וכאמור, מקומו של כל אחד ואחד בראש הפסוק. אלו הם:

- א. וַיִּתְמַהֲמַהוּ וַיִּחְזְקוּ הָאֲנָשִׁים בְּיָדוֹ וּבִיד־אִשְׁתּוֹ וּבְיַד שְׁתֵּי בָנָתָיו בְּחִמְלַת ה' עָלָיו וַיִּצְאֵהוּ וַיִּנְחֵהוּ מִחַיִּץ לְעִיר (בר' יט: טז).
- ב. וַיֹּאמְרוּהָ אֱלֹהֵי אֲדָנָי אֲבָרְהָם הֲקָרְהָנָא לְפָנָי הַיּוֹם וַעֲשֵׂה־חֶסֶד עִם אֲדָנָי אֲבָרְהָם (בר' כד: יב).
- ג. וַיִּמְאַן וַיֹּאמֶר אֶל־אִשְׁתּוֹ אֲדָנָיו הֵן אֲדָנִי לֹא־יָרַע אֶתִּי מִה־בְּפִיתִי וְכָל אֲשֶׁר־יֵשְׁלוּ נָתַן בְּיָדִי (בר' לט: ח).
- ד. וַיִּשְׁחָטוּ וַיִּקַּח מִשָּׂה מִדָּמוֹ וַיִּתֵּן עַל־תְּנוּפֵד אֶזְרָאֲהָרֵן הַיִּמְנִית וְעַל־בְּהֵן רִגְלוֹ הַיִּמְנִית (וי' ח: כג).
- ה. וּנְבָלָהּ לְצִירִים וְחִבְלִים יֵאָחֲזוּן בְּיֹדֶיהָ וַיְחִילוּן אִישׁ אֶל־רַעְהוּ תִמְהוּ פָנָי לְהַבִּים פְּגִיחָם (יש' יג: ח).
- ו. וַיֹּאמְרוּהָ מִצִּיּוֹן יִשָּׁאג וּמִירוּשָׁלַם יִתֵּן קוֹלוֹ וְאָבְלוּ נְאוֹת הַרְעִים וּבִבְשׁ רֹאשׁ הַפָּרְקֵל (עמ' א: ב).
- ז. וַאֲמַרְוּהָ אֱלֹהֵי מֵאֲנִיָּא שֵׁא אֶזְל־אַחַת הֵמוּ בְּהִיכְלָא דִּי בִירוּשָׁלַם וּבֵית אֱלֹהָא יִתְבַּנָּא עַל־אַתְרָהָ (עז' ה: טו).

הבה נקדימה ונבדוקה שלשלאות הללו במידת התחביר:

א. בר' יט: טז — שני נושאים לו לפסוק הזה: אחד 'לוט', ואחד 'האנשים'. השלשלת

5 עיין שארית הרשימה אצל פרנסדורף, עמ' 131 א.

6 W. Wickes, *A treatise on the accentuation of the 21 so-called prose books of the Old Testament*, Oxford 1887

- מחזקת את הנושא הראשון כולו, וכל מה שמשמאל לשלשלת נושאו 'האנשים'. הדבר מחזור, הפסקה של שלשלת גדול בפסוק הזה אפילו משל אתנחתא.
- ב. בר' כד: יב — וַיֹּאמְרוּ פִּתְחָה אֶת דְּבָרְךָ שֶׁל עֶבֶד אַבְרָהָם, זֶקֶן בֵּיתוֹ, וְלֵאחֶר מִלַּת הַפְּתִיחָה הָרִי דִּיבֹרְרוּ הִישִׁיר שֶׁל הַעֶבֶד. וְנִמְשָׁךְ דִּיבֹרְרוּ עַד סוּף פְּסוּק יד. שִׁמְעָ מִינָה: לֹא דִּיּוֹ שִׁיפָה כּוֹחַ הַפְּסָקָה שֶׁל שֶׁלֶשֶׁלֶת וַיֹּאמְרוּ מִשֶׁל אֶת־נַחְתָּא, אֲלֵא יִיפָה כּוֹחָה אֶפִּילוֹ מִשֶׁל סוּף־פְּסוּק יב וּמִשֶׁל סוּף־פְּסוּק יג.⁷
- ג. בר' לט: ח — אַחֲרֵי וַיִּמְאָן וְנִבְאֹו מִלּוֹת הַפְּתִיחָה לְדִיבֹרְרוּ שֶׁל יוֹסֵף אֵל אֶשֶׁת אֹדוֹנָיו, וְסוּמָךְ לֶהֱנֵן הַדִּיבֹר גּוֹפּוֹ. וְנִמְשָׁךְ דִּיבֹרְרוּ שֶׁל יוֹסֵף עַד סוּף־פְּסוּק ט. כְּלוּמַר, גְּדוֹל כּוֹחַ הַפְּסָקָה שֶׁל שֶׁלֶשֶׁלֶת וַיִּמְאָן אֶפִּילוֹ מִן סוּף־פְּסוּק שֶׁל בְּיָדֵי.
- ד. וי' ח: כג — שְׁלוּשָׁה נִשְׂרָאִים וְשְׁלוֹשׁ פְּעוּלוֹת בְּפִסּוּק הַזֶּה: שְׁחִיטָה, לְקִיחָה, נִתְיָנָה. וְהַנְתִּינָה אִף הִיא מְשׁוּלֶשֶׁת: אֹזֶן, יָד, רֶגֶל. מִשְׁשַׁחַט מִשֶׁה אֵת אֵיל הַמִּילּוּאִים לְקַח מִדְּמוֹ וְנִתֵּן עַל שְׁלוּשָׁה אַבְרֵי יָמִין שֶׁל אֶהְרֹן. אֵל תֹּאמַר: שְׁחִיטָה וְלְקִיחָה, וְלֵאחֲרֵיהֶן נִתְיָנָה; אֲלֵא שְׁחִיטָה, וְלֵאחֲרֵיהֶן לְקִיחָה וְנִתְיָנָה. זֹאת אֹמַרְתָּ, הַהִפְסָקָה הַגְּדוּלָה לֵאחֶר שְׁחִיטָה. וְאִמְנָם אֵין אֶת־נַחְתָּא בְּסוּפָה שֶׁל לְקִיחַת הַדָּם, אֲלֵא זֶקֶף בְּלִבְךָ: וַיִּקַּח מִזְּשֶׁה מִדְּמֹו. וְתִמְיָהֲנִי עַל בַּעַל־הַטְּעָמִים, הִיאֵךְ הִטִּיל אֶת־נַחְתָּא בְּתוֹךְ שִׁילּוּשָׁה שֶׁל נִתְיָנָה, וּבְסוּפָה שֶׁל לְקִיחָה לֹא הִטִּיל אֲלֵא זֶקֶף בְּלִבְךָ. וְהִלּוּא הַדְּעַת נּוֹתַנַת חִילּוֹף הַדְּבָרִים: אֶת־נַחְתָּא בְּסוּפָה שֶׁל לְקִיחָה, כְּלוּמַר: *מִדְּמֹו, וְזֶקֶף בְּתוֹךְ מְנִיין פְּעוּלוֹת הַנְּתִינָה, הֵינִינוּ: *הַיְמָנִית.⁸ דְּבַר בְּרִי: שֶׁלֶשֶׁלֶת גְּדוֹל כּוֹחַ פִּיסוּקָה בְּפִסּוּק הַזֶּה מִשֶׁל אֶת־נַחְתָּא. וְדוּק: בְּפִסּוּק יט שֶׁבְּפָרָק זֶה: וַיִּשְׁחָט, אֶת־נַחְתָּא בְּרֵאשׁוֹ שֶׁל פְּסוּק, לְפִי שֶׁהַפְּסוּק קָצַר. וּבְפִסּוּק טו: וַיִּשְׁחָט, הַפְּסָק בְּרֵבִיעַ, אִף הוּא בְּרֵאשׁוֹ שֶׁל פְּסוּק.
- ה. יש' יג: ח — וְנִבְקְלוּ — כִּלְל. וְאֶחָרֵי שֶׁלֶשֶׁלֶתָה שֶׁל וְנִבְקְלוּ פְּרִטִיָּה שֶׁל הַבְּהֵלָה, טְבַּה וּפִירוּשָׁה. אֵין הַכִּלְל מְחֻזָּק אֲלֵא מִשְׁפֵּט אֶחָד, וְנִבְקְלוּ. אֲבָל פְּרִטִי הַבְּהֵלָה מְחֻזָּקִים אַרְבַּעַת מִשְׁפָּטִים. בְּסוּפּוֹ שֶׁל כֹּל מִשְׁפֵּט וּמִשְׁפֵּט צוֹרֵת הַפְּסָק, כְּשֶׁהַתִּיבּוֹת הַמְּפִסִּיקוֹת סוֹבְלוֹת הַפְּסָק: יֶאֱחֹזֶן, יִתְמָהוּ. וְכִשְׁאֵין הַתִּיבּוֹת הַמְּפִסִּיקוֹת יִכּוֹלוֹת לְלַבּוֹשׁ הַפְּסָק, אֵין נִיְקוֹד הַפְּסָק, אִף עַל פִּי שְׁטַעֲמִיָּהֶן אֶת־נַחְתָּא (יִתְיָלוֹן) וְסוּף־פְּסוּק (פְּנִיָּהֶם). מִלְּמַד, אֵין כּוֹחַ פִּיסוּקָה שֶׁל שֶׁלֶשֶׁלֶת וְנִבְקְלוּ נּוֹפֵל מִשֶׁל אֶת־נַחְתָּא שֶׁבְּפִסּוּק.
- ו. עמ' א: ב — לִשׁוֹן וַיֹּאמְרוּ פִּתְחָה אֶת נְבוֹאֵת עֲמוּס, וְנִמְשַׁכָּה נְבוֹאוֹתָ עַד סוּף הַפְּסוּק. הֵא עַל כּוֹרַחךְ אֶתָּה לְמַד: יִיפָה כּוֹחַ הַפְּסָקָה שֶׁל שֶׁלֶשֶׁלֶת וַיֹּאמְרוּ, וְהוֹרַע כּוֹחַ הַפְּסָקָה שֶׁל אֶת־נַחְתָּת קוּלוּ.
- ז. עז' ה: טו — וַיֹּאמְרוּ לְהוֹרִי פִּתְחָה דְּבָרֵיךָ שֶׁל כּוֹרֵשׁ לְשִׁבְצַר פְּתָחוֹ. וְנִמְשַׁכּוּ דְּבָרֵיךָ שֶׁל כּוֹרֵשׁ עַד סוּפּוֹ שֶׁל פְּסוּק. לּוֹמַר לָךְ, גְּדוֹל כּוֹחַ הַפְּסָקָה שֶׁל שֶׁלֶשֶׁלֶת וַיֹּאמְרוּ לָהּ יוֹתֵר מִשֶׁל אֶת־נַחְתָּת בִּירוּשָׁלַם.
- כִּלְלוֹ שֶׁל דְּבַר: כֹּל הַמּוֹדֵד לְשִׁבְעַת הַשִּׁלְשָׁלוֹת שֶׁבְּכ"א סְפָרִים בְּמִידַת הַתַּחֲבִיר סוּפּוֹ

7 אמנם תמצא במקרא לא אחת מפסיק פחות לאחר מלות פתיחה לדיבור ישיר. כגון בר' לב: יט: וַיֹּאמְרוּ לְעִבְדְּךָ לְיַעֲקֹב אֵין מִשְׁמַעוֹ אִמּוֹר לְעִבְדְּךָ, אֲלֵא אִמּוֹר: "לְעִבְדְּךָ". והרי זו תשובה לשאלה הצפויה של עשו, לְמִי־אָתָּה, שֶׁבְּפִסּוּק הַקּוֹדֵם. ויש שמלת הפתיחה מוטעמת אפילו משרת, כגון בר' לב: כז: וַיֹּאמְרוּ שְׁלֵחֵנִי; וַיֹּאמְרוּם כֹּה לְחִי" (ש"א כה: ו).

8 השווה שם' כט: כ; וי' יד: יד, כה.

שיבין, גדול כוח הפסקה של שלשלת משל אתנחתא, ואין מושבה הראוי אלא כיסא קיסרים.

יכול, טעם המפטיק עושה צורות הפסק, ואין תחביר עושה צורות הפסק — תלמוד לומר: ה' מפרום ישאג וממזען קדש' יתן קולו ישאג על-גווהו (יר' כה: ל). ניבא ירמיהו ישאג... ישאג. הכיזד? שלושה משפטים אמר ירמיהו. ישאג סופו של משפט הראשון. ישאג תוכו של משפט השלישי.

ומה טעם אמר האיש ליעקב: לֹא יַעֲקֹב יֹאמֵר עוֹד שְׁמִי כִּי אִם-יִשְׂרָאֵל (בר' לב: כט), ושאלו יעקב לאמור: הַגִּידֶה-נָא שְׁמִי [וַיֹּאמֶר לְמָה זֶה תִּשְׂאֵל לְשְׁמִי] (שם, ל). לשון האיש 'שְׁמִי', ולשונו של יעקב 'שְׁמִי'! 'שְׁמִי' בתוך הדיבור, 'שְׁמִי' בסוף הדיבור. וזימר דויד: וַיִּשְׁמְחוּ כָּל-חֹסֵי כֹף לְעוֹלָם יוֹנְנוּ וַתִּסָּה עֲלֵינוּ וַיַּעֲלֶצְנוּ כָּף אֶהְבֵּי שְׁמִי (תה' ה: יב). 'כֹּף... כֹּף'! והלוא דברים קל וחומר. 'בך' המוטעמת פזר שאינו אלא שלישי, היינו, בקבוצת מפטיקי אמ"ת התחתונה, ניקודה הפסק. 'בך' המוטעמת רביע המוגרש, שהוא נעלה על פזר בדרגת פיסוקו, לא כל שכן! אלא היה דויד המלך בקי בהלכות ניקוד. 'בך' הראשונה הפסיקה שאמרה בסופו של משפט. 'בך' השנייה הקשירה שאמרה בתוכו של משפט.

וביותר לימד דעת הלשון שלמה המלך, שדקדק בתפילתו הגדולה ואמר: וַתִּשְׁמַע הַשָּׁמַיִם מְכוֹן שְׁבִתְךָ [וַעֲשִׂיתָ כָּל אֲשֶׁר-יִקְרָא אֵלֶיךָ הַנְּכַרִּין] (מ"א ח: מג), ובפסוק מט שנה ושינה כל שהוא: וַתִּשְׁמַע הַשָּׁמַיִם מְכוֹן שְׁבִתְךָ וְאֵת-תְּפִלָּתָם וְאֵת-תַּחֲנוּנָם]. מה בין שני כתובים הללו? בראשון תִּשְׁמַע, ובשני וַתִּשְׁמַע. מלבד זה הוא לשון פסוק מג, הוא לשון פסוק מט — המלים שוות והטעמים שווים, אלא בראשון שְׁבִתְךָ, שהיא בסוף המשפט, ובשני שְׁבִתְךָ, שהיא בתוך המשפט.

ב. ואמר שלמה בסוף תפילתו, בפסוק נב: לְהִלֹּת עֵינַיךָ פְּתוּחֹת אֶל-תַּחֲנוּן עֲבָדֶיךָ וְאֶל-תַּחֲנוּן עַמֶּךָ יִשְׂרָאֵל. ובפסוק הסמוך גמר את תפילתו והתפלל: פֶּאֶשֶׁר דְּפָרְתָּ בִּי מִשְׁעָה עֲבָדֶיךָ בְּהוֹצִיאָתָ אֶת-אֲבֹתֵינוּ מִמִּצְרַיִם אֲדֹנָי ה'. הגע עצמך. זקף שהוא מלך, הגה שלמה לתיבתו עֲבָדֶיךָ — הִקְשֶׁר. ורביע, אף על פי שאינו אלא משנה, הגה לתיבתו עֲבָדֶיךָ — הִפְסֵק. מה ראה על ככה? מלמד, עֲבָדֶיךָ הזקוף אמר בתוך המשפט, עֲבָדֶיךָ הרבוע אמרו בסוף המשפט; הרבה עצמתו של תחביר, ואיבד ואֵין אֹנִיו של זקף. לשון אחר, כמעט הכניע שלמה המלך טעמי המקרא לפני כוחו של תחביר.

עתה דיינו בחמישה זוגות כתובים הללו, שכל הקורא במקרא קרוא היטב ושום שֶׁכַּל סופו למצוא כיוצא בהם כהנה וכהנה.

למה הטרחתי לו לנביא ולאיש וליעקב אבינו ולשני מלכים הגדולים? ללמדך, לא טעמי המקרא בלבד עושים צורות הפסק, אלא אף תחביר עושה הפסק. והלוא ראינו למעלה מן העניין, במידת התחביר גדול כוח הפסקה של שלשלת משל אתנחתא.

עכשיו בואו ונמוד להן לשלשלאות במידתה של תורת הצורות. משבע תיבות שלשלת שראינו שתיים אי-אפשר להן לתפוס הפסק כל עיקר. אלו הן: וַיִּמָּאֵן; וַאֲמַר-לָהּ. וכל

9 בתנ"ך שהדיר א' דותן, הוצאת ערי, תל-אביב ה'תשל"ג, נדפס שְׁבִתְךָ. אבל בהדפסה השנייה (ה'תשל"ו) כבר הכתוב מתוקן כל צורכו: שְׁבִתְךָ.

חמש תיבות שלשלת הנותרות ניקודן ניקוד הפסק. צא ולמד, ניתנו חמש תיבות שלשלת שניקודן הפסק לחלוק לשלוש קבוצות:

א. תנועה בינונית (קמץ) בהפסק: וַיִּתְמַהֲמָהּ וַיִּשְׁחָטוּ — כנגד תנועה קטנה (פתח) בהקשר: *וַיִּתְמַהֲמָהּ, וַיִּשְׁחָט (וי' ט: ח).

ב. תנועה בינונית (קמץ) מוטעמת מלעיל בהפסק: וַנְּבַהֲלוּ — כנגד חצי-תנועה (שווא נע או תנועה חטופה) סמוך לטעם מלרע בהקשר: וַנְּבַהֲלוּ (יח' כו: יח).

ג. פתח מוטעם בתיבות מלרע בהפסק: וַיֵּאמְרוּ — כנגד סגול שאינו מוטעם בתיבת מלעיל בהקשר: וַיֵּאמְרוּ (בר' א: ג).

הלוח המובא בזה יביע אומר בקיצור.

לוח א: תיבות שלשלת שבכ"א ספרים	
תיבות שלשלת המחוסרות הפסק כל עיקר	תיבות שלשלת שאפשר להן להתנקד ניקוד הפסק
וַיִּמְאָזוּ וַאֲמַרְלָהוּ	א. וַיִּתְמַהֲמָהּ וַיִּשְׁחָטוּ ב. וַנְּבַהֲלוּ ג. וַיֵּאמְרוּ

לוח זה מלמד לכאורה, ששלשלת קיסר גמור היא גם בתורת הצורות, שכל תיבות שלשלת שאפשר להן להתנקד ניקוד הפסק, ניקודן הפסק. אפשר רמז לדבר רד"ק בפירושו לַוַּנְּבַהֲלוּ, 'יש' יג: ח; זה לשונו: 'בקמץ מפני השלשלת כי יש לה משפט ההפסק'.

עד כאן לא עסקנו אלא בשלשלת. כעת נביא צורות ההקשר וצורות ההפסק שבזקף ושבסגולתא. שלשלת, כאמור, אין מצויה בכ"א ספרים אלא שבע פעמים בלבד. סגולתא מצויה הרבה יותר, אף על פי כן יכולנו לה. אבל זקף מצוי בכ"א ספרים ביותר. פסוקי כ"א ספרים המחוסרים זקף מעטים הם ביחס. בעיקרו של דבר אלו הם: (א) לשון הפתיחה וַיְדַבֵּר ה' אֶל-מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר וכו' (ב) פסוקים שבתולדות בני-אדם, כגון בר' י: ג-ד; דה"א א: א-ד. (ג) פסוקים בפרשיות שעניינן רשימות ובהן מטבעות לשון החוזרים ונשנים, כגון במ' ז: יד-טז; לג: יא-יג.

למעט סוגי כתובים הללו וכיוצא בהם תמצא אך בקושי פסוקים בכ"א ספרים המחוסרים זקף. לפיכך בדיקת הזקף כרוכה בעמל מרובה. אף על פי כן אין אני רואה עצמי פטור מן הבדיקה. אבל לעת עתה לא אביא נתוני הזקף בהלכות הקשר והפסק אלא מפרק א של כל אחד ואחד מכ"א ספרים בלבד.

הרי הנתונים עצמם בשלוש קבוצות המלים שהבאנו למעלה. מניתי בהן 193 מלים המוטעמות זקף ראשון ($z=$), סגולתא ($s=$), ושלשלת ($w=$), ואפשר להן להתנקד ניקוד הפסק. רשימות הסגולתא והשלשלת מחזיקות כל מה שמצאתי בכל פרקי כ"א ספרים כולם. אבל רשימות זקף הראשון אין מחזיקות אלא התיבות שבפרקי א בלבד של כ"א ספרים.

קבוצה א מחזקת תיבות שבהן פתח בהקשר ($a=$), וקמץ בהפסק ($b=$).

קבוצה ב מחזקת תיבות שבהן שווא בהקשר (=a), ותנועה מלאה (סגול, קמץ, חולם וצירה) בהפסק (=b).

קבוצה ג מחזקת תיבות שבהן סגול (או פתח) במלעיל בהקשר (=a), ופתח במלרע בהפסק (=b).

קבוצה ta, ובה פתח (כנגד קמץ) בזקף ראשון בפרקי א של כ"א ספרים, והיא מחזקת 56 תיבות. אלו הן:

הַשְּׁמַיִם (בר' א: יד, טו, כח); וּבִלְיָלָה (שם, יח); מִצְרַיִם (שם, א: טו); וְמַעְלָה (במ' א: ג, כד, כו, כח, ל, לב, לד, לו, לח, מ, מב, מה); אֶפְרַיִם (שם, לב); לָעַן (דב' א: לו), וְלִילָה (יה' א: ח), הַחֵיל (שם, יד); (ב) יְרוּשָׁלַם (שור' א: ח, כא [2x]); גַּם-פָּעַס (ש"א א: ו); לֵינן (שם, כד); אַחֲרֵיךָ (מ"א א: יד); הַחֲדָרָה (שם, טו) וְרוּמְמַתִי (יש' א: ב); יָדַע (שם, ג); מִצְרַיִם (שם, כד); עֲלֵיךָ (שם, כה); אֲלֵי יר' א: ז, ט); הַשְּׁמַיִם (יש' א: א); מִתְלַקַּחַת (שם, ד); וְלִמְטָה (שם, כז); עַל-פְּנֵי (שם, כח); וַיִּקַּח (הו' א: ג); גְּדִיתֶיךָ (שה"ש א: ח); בְּנִיתִי (רות א: יא); בְּמַעְי (שם, יא); הַלְכָתִי (שם, כא); יְרוּשָׁלַם (איכה א: ח); מְלִים (שם, טז); יְדַעְתִּי (קה' א: יז); וְכַרְפָּס (אס' א: י'); שְׂרָרְךָ (דני' א: ז); פָּרָס (עז' א: א [2x], ב, ח); בֵּית (שם, ב); מִירוּשָׁלַם (שם, ז); לְשֹׁפְצֵר (שם, ח); יֵלֵד (דה"א א: כ)¹⁰.

קבוצה sa, ובה קמץ (כנגד פתח) בזקף ראשון בפרקי א של כ"א ספרים, והיא מחזקת תיבה אחת:

נִתְחַנֵּי (שור' א: טו).¹¹

קבוצה sa, ובה פתח (כנגד קמץ) בסגולתא בכל פרקי כ"א ספרים, והיא מחזקת 62 תיבות. אלו הן:

אֶתְ (בר' כד: מז); גּוֹבֵל (בר' כט: ח); וְנִקְלַמְתָּ (יש' טז: טא); הַלֵּךְ (דה"ב כב: ה); אֲשֶׁר-בִּפְסָף (שם' יב: כב);¹² מִלְמַטָּה (שם' כו: כד; לו: כט); הַנְּעַר (בר' כא: יז); הַשְּׁעַר (יש' מו: יט);

10 השמות פֶּת (הו' א: ו) וְקָנָו (שור' א: יג) לא מניחים במניין צורות ההקשר, שניקודם פתח גם באנתחא ובסוף-פסוק — בנטייתם תנועת i המקורית חוזרת ליושנה. ראה J. Blau, 'On pausal lengthening, pausal stress shift, Philippi's law and rule ordering in Biblical Hebrew', HAR 5 (1981), pp. 6-8

11 וְרָע בשכתוב: יָוֹב וְרָע (דב' א: א: ט) לא מניתי במניין צורות ההפסק. שכן כש'רע' שני בצמד שמות, לעולם ניקודו וְרָע, כגון בר' ב: יז. וְרָע לא תמצא אלא פעם אחת בלבד, והוא נסמך: וְרָע מַעְלֵלִים (ש"א כה: ג).

אף וְרָע שכתוב 'וְרָע וְרָע' (יה' א: ט) לא מניתי במניין צורות ההפסק. כל כך למה? לא מצינו וְרָע במקרא אלא בסופו של לשון הברכה 'וְרָע וְרָע'. בברכה אחת טעם וְרָע סוף-פסוק (יה' א: יח), באחת — אנתחא (יה' א: ו), בשתי ברכות — סגולתא (דב' א: ז, כג), ובשתי ברכות אחרות — זקף קטון (יה' א: ט; דה"א כב: יג). ושתי פעמים מצינו גם ניקוד 'וְרָע וְרָע', בפתח. אבל בשתי ברכות הללו אין תיבת וְרָע מצינה בסופה של היחידה התחבירית, לפי שנותרתה הברכה: 'וְרָע וְרָע מֵאֵד' (יה' א: ז); 'וְרָע וְרָע וְעֵשָׂה' (דה"א כח: כ). כיוון שנסוגה וְרָע מסופו של לשון הברכה, מייד פחתו טעמיה המפסיקים כדי משנה וכדי שליש.

12 בהמשך הפסוק: בִּפְסָף, ומשמעו: ספל. אבל סף שמשמעו מפתן לא הבאתי כאן, לפי שלא נתקמץ, והוא פתוח אף באס"ף [=אנתחא, סוף-פסוק], כגון שור' יט: כז; מ"ב כג: ד; אס' ו: ב.

כְּנַעַן (ב'ר' מזו: טו); מְצִיבִים (ב'ר' מזו: כ; ש'מ' ג: יז; ו: י; יג: יא: ה; יב: כג, כט; ש'ו: ב: יב; מ"א ח: טז; ט: ט; דה"ב ו: ז; ז: כב); יְרוּשָׁלַם (ש"ב כ: ג; מ"א יב: כא; דה"ב יא: א; יב: ט); בְּקָרָן שְׁנִיִם (ב'מ' ז: יז, כג, כט, לה, מא, מז, נג, נט, סה, עא, עז, פג); הֶרֶאֱפְרִים (ש'ו: יט: יח); עַל־הַשְּׂמִימִים (ש'מ' ט: כג); מִיִּם (מ"א יד: טו [בְּמִיִּם]; י'ש' יח: ב) לִישׁ (ש'ו: יח: יד); הַבְּיַת (יח' מ: מח; מד: ד; מזו: א; ע'מ' ו: י¹²); חִיל (דה"א ה: יח: י; יב); מִן־הָאֵיל (ב'מ' ו: יט); אֶלֵּי (ב'ר' מב: לד; יח' לז: יא); עֲלֵי (ש'מ' ח: ה); לְפָנַי (מ"א ט: ג); בְּעֵינַי (ש"ב יב: ט); הַחִי (וי' טז: כא); קָדְשֵׁי (יח' כב: כו); לִלְהָ/הִלְיָהָ (ב'מ' כב: כ; ש'ו: טז; ג; ש"א כו: ז; לא: יב).¹³

קבוצה אבס, ובה קמץ (כנגד פתח) בסגולתא בכל פרקי כ"א ספרים, והיא מחזקת שלוש תיבות. אלו הן:

תְּמַלְחָ (וי' ב: יג); שְׂכָב (ש"א ג: ט); וְשָׁמַע¹⁴ (דני' ט: יח).¹⁵

קבוצה אבש, ובה קמץ (כנגד פתח) בשלשלת בכל פרקי כ"א ספרים, והיא מחזקת שתי תיבות. אלו הן:

וַיְתַמְהָהוּ (ב'ר' יט: טז); וַיִּשְׁחָטוּ (וי' ח: כג).

12 א ובהמשך הפסוק עָמָּךְ, הפסק בטיפחא, שעה שתיבת הסגולתא מנוקדת ניקוד הֶקְשֵׁר. אתמהא! תמיהה זו ארחיב את המאמר עליה במקום אחר, בלא נדר.

13 חיסרתי מן הרשימה: לְבַת (וי' יב: ו); לָלֶת (ש"א ד: יט); דְּבַתֵּי (ב'מ' יד: לה); מִיבֵל (ש"ב ו: כא). על 'בַת' ראה הערה 10. 'לָלֶת' חיסרתי, שזה המקום היחיד במקרא של שם-הפועל בבניין הקל משורש ילד, החסר דל"ת. ולפי שנטיית לָלֶת תנועתה חיריק, ומצינו גם בסוף-פסוק סגול מתחת ללמ"ד (ב'ר' כט: לה), חיסרתי גם לשם הזה ממניין תיבות סגולתא הפתוחות. התיבות 'דְּבַתֵּי', 'מִיבֵל' — לעולם ניקודן פתח, ואפילו הן בסופי פסוקים, כגון: מִיבֵל (ש"א יד: מט); דְּבַתֵּי (יח' ה: טו, יז).

14 מלה זו מנוקדת קמץ גם בזקף: וְשָׁמַע (ב'מ' כג: יח; דב' ה: כג; מ"ב יט: טז), וְשָׁמַע (יש' לז: יז), גם ברביעי: וּבְאֲזַנְיָךְ שָׁמַע (יח' מד: ה), ואפילו בגרש: וּבְאֲזַנְיָךְ שָׁמַע (יח' מ: ד), אף על פי שהמשך הכתוב: וְעַיִם לְבָךְ, הֶקְשֵׁר ברביעי — שהוא כנגד סגול! והלוא דין הוא. ומה תיבתו של רביעי (שָׁמַע), שהוא משנה, ושל גרש, שאינו אלא שליש, ניקדן הכתוב ניקוד הפסק; תיבתה של סגולתא, שהיא ראשון למלכים, אינו דין שתתנקד ניקוד הפסק!

התמיהה גדולה אף יותר: שהרי בכתוב וּבְאֲזַנְיָךְ שָׁמַע (יח' מד: ה) אין שָׁמַע בסוף הדיבור אלא בתוכו של דיבור, שכן אמר הקב"ה ליחזקאל: וְרָאָה בְעֵינֶיךָ וּבְאֲזַנְיָךְ שָׁמַע אֶת-כָּל-אֲשֶׁר אָנִי מְדַבֵּר אֵתְךָ. ואילו ביחזקאל מ: ד קמץ של שָׁמַע בסוף המשפט כדן, אבל בהמשכו תיבת רביעי וניקודה ניקוד הֶקְשֵׁר; רָאָה בְעֵינֶיךָ וּבְאֲזַנְיָךְ שָׁמַע וְעַיִם לְבָךְ לְגַל אֲשֶׁר-אָנִי מְרָאָה אוֹתְךָ. הדעת נותנת חילוף הזכרים: רביעי, שדרגתו משנה, זכות יתרה לו ללבוש הפסק, וגרש, שהוא שליש — לשון אחר, דרגתו אחרונה בדרגות הפסק — אין דרך המקרא להלבישו מחלצות הפסק, בזמן שהוא עומד לפני רביעי אדוניו שאין לעוררו אלא שמלת הֶקְשֵׁר! וזו תמיהה מן התמיהות שאני תמה על טעמי המקרא, ואין לי לפרש.

ואפשר תפס הכתוב לשון שָׁמַע בקמץ, הואיל וראה וראה בעיניך ובאזניך שמע' צירוף מצירופי הלשון הנותנים אמרי פֶּסֶק. כיוצא בדבר כבר קמץ את השמיעה ישעיהו, שלא באס"ף: פֶּן-יִרְאָה בְעֵינֶיךָ וּבְאֲזַנְיָךְ יִשְׁמַע (יש' ו: ט). והשווה לשון הברכה חֲזַק וְאָמַץ (יה' א: ט; דה"א כב: יג), שגם בו מ"ם קמוצה שלא באס"ף — ראה למעלה, הערה 11.

ראה נספח בסוף המאמר. 15

קבוצה ta, ובה שווא (כנגד סגול או כנגד תנועה בינונית) בזקף ראשון בפרקי א של כ"א ספרים, והיא מחזקת 15 תיבות. אלו הן:

וַיְהִי (שמ' א : כא); וַיִּתְּאֶמְרוּ (דב' א : יד, כז); וַיִּתְּאֶמְרוּ (שם, כה); וְלֹא־תִלְחַמְמוּ (שם, מב); תִּנְגַּפּוּ (שם); תִּאֲכְלִי (ש"א א : ח); הִרְבֵּתָהּ (שם, יב); אָמַתְךָ (שם, טז); וַיַּעֲזֹרוּ (מ"א א : ז); וַיִּתְּאֶמְרוּ (שם, כה); אֶת־עַבְדֶּיךָ (שם, כז); לִחְלִי (יש' א : ה); תִּאֲכְלוּ (שם, כ); וַתִּתְּפְרוּ (שם, כט).

קבוצה ba, ובה סגול או תנועה בינונית (כנגד שווא) בזקף ראשון בפרקי א של כ"א ספרים, והיא מחזקת 11 תיבות. אלו הן:

תִּשְׁמְעוּן (דב' א : יז); אֶת־אֲמַתְךָ (ש"א א : יא); כְּחִיָּקֶךָ (מ"א א : ב); לְאֲמַתְךָ (שם, יז); חֲפָזוֹ (יש' א : ו); יִשְׁפֹּטוּ (שם, כג); לֵלְכוּ (יש' א : יב, כ, כא); יִגְדְּלוּ (רות א : יג); תִּמְרְמוּ (איכה א : כ).

קבוצה baס, ובה סגול או תנועה בינונית (כנגד שווא) בסגולתא בכל פרקי כ"א ספרים, והיא מחזקת 24 תיבות. אלו הן:

אֲשַׁתְּךָ (בר' ג : יז); וַיִּשְׁכְּבוּ (בר' יט : ד); בְּבִיתְךָ (בר' לא : מא); אֶל־תִּירְאוּ (שמ' יד : יג, כ : טז); תִּשְׁמְרוּ (רי' יט : יט); אֶל־תִּמְרְדוּ (במ' יד : ט); וְנִסְעוּ (במ' כא : יג); עַל־עַלְתְּךָ (במ' כג : ג); אֶל־לְבָבְךָ (דב' ד : לט); מִצְוַתְךָ (דב' ו : ב); וַיִּרְעַבְךָ (דב' ח : ג); וַאֲמַתְךָ (דב' טז : יא); תַּעֲבֹדוּן (יה' כד : טו); אֲצַנְדְךָ (מ"א יא : לח); תִּאֲמְרוּ (יר' כג : לח); חִי־אֲנִי (יש' יז : יט; לג : כו¹⁶); קַעֲשֶׁךָ (הו' י : יד); עֲשֶׂךָ (דנ' יב : א); אֲיָבִיךָ (דב' כח : כה); ¹⁷ לְבָבְךָ (נח' ט : ו); כָּל־מְלֶאכֶתְךָ (שמ' כ : ח; דב' ה : יב — שניהם בטעם עליון).

קבוצה baש, ובה קמץ (כנגד שווא) בשלשלת בכל פרקי כ"א ספרים, והיא מחזקת תיבה אחת:

וַנְּבָהֵלָהּ (יש' יג : ח).

קבוצה ta, ובה סגול (או פתח) במלעיל (כנגד פתח במלרע) בזקף ראשון בפרקי א של כ"א ספרים, והיא מחזקת חמש תיבות. אלו הן:

וַתִּאֲמַר (ש"א א : יח; מ"א א : לא); וַיִּתְּאֶמְרָ (מ"א א : כח); וַיִּלְלֶךָ (מ"א א : ג); וַיִּתְּאֶמְרָ (הו' א : ט).

קבוצה baז, ובה פתח במלרע (כנגד סגול או פתח במלעיל) בזקף ראשון בפרקי א של כ"א ספרים, והיא מחזקת תיבה אחת:

וַתִּאֲכַל (ש"א א : יח).

קבוצה baס, ובה פתח במלרע (כנגד סגול או פתח במלעיל) בסגולתא בכל פרקי כ"א ספרים, והיא מחזקת עשר תיבות. אלו הן:

16 במהדורות עדי, תשל"ג, תשל"ד: אָנִי. אבל בכ"י לנינגרד B19a כתוב: אָנִי.

17 יחיד, והכתוב מלא י"ד הוא. שנאמר (שם): 'בדרך אחד תצא אליו ובשבעה דרכים תנוס לפניו'.

נִיאַמְרָא (בר' כח: יג; דב' לג: ז; מ"א יח: לו; מ"ב ז: ב, יט; יט: טו; זכ' א: יב; איוב א: טז, יז; דה"ב יד: י).

קבוצה גש, ובה פתח במלרע (כנגד סגול או פתח במלעיל) בשלשלת בכלל פרקי כ"א ספרים, והיא מחזקת שתי תיבות. אלו הן:

נִיאַמְרָא (בר' כד: יב; עמ' א: ב).¹⁷

והרי סיכום הנתונים בלוחות:

לוח ב: קבוצה א						פתח בהקשר כנגד קמץ בהפסק
באחוזים			במספרים			
ס"ה	הפסק	הקשר	ס"ה	הפסק	הקשר	
100%	1.7%	98.3%	57	1	56	זקף ראשון
100%	4.6%	95.4%	65	3	62	סגולתא
100%	100%	—	2	2	—	שלשלת
			124	6	118	ס"ה

לוח ג: קבוצה ב						שווא בהקשר כנגד תנועה מלאה בהפסק
באחוזים			במספרים			
ס"ה	הפסק	הקשר	ס"ה	הפסק	הקשר	
100%	42.3%	57.7%	26	11	15	זקף ראשון
100%	100%	—	24	24	—	סגולתא
100%	100%	—	1	1	—	שלשלת
			51	36	15	ס"ה

¹⁷ א לא הבאתי קבוצת ax, הואיל ולא מצאתי בשלשלת פתח של הקשר (כנגד קמץ של הפסק). ולא הבאתי את הקבוצות bas, באש, שלא מצאתי שווא של הקשר (כנגד תנועה מלאה בהפסק) לא בסגולתא ולא בשלשלת. ואחרון, לא הבאתי את הקבוצות gas, גש, שלא מצאתי סגול או פתח בתיבת מלעיל, סימן להקשר (כנגד פתח במלרע, סימן להפסק), לא בסגולתא ולא בשלשלת. הלוחות יבהירו את הדברים הבהר היטב.

קבוצה ג						לוח ד:
סגול או פתח כמלעיל בהקשר כנגד פתח במלרע בהפסק						
באחוזים			במספרים			
ס"ה	הפסק	הקשר	ס"ה	הפסק	הקשר	
100%	16.7%	83.3%	6	1	5	זקף ראשון
100%	100%	—	10	10	—	סגולתא
100%	100%	—	2	2	—	שלשלת
			18	13	5	ס"ה

לוח ה ולוח ו מחזיקים תמציתם של הלוחות ב, ג, ד.

זקף ראשון, סגולתא ושלשלת, ביני הקשר והפסק						לוח ה:
באחוזים			במספרים			
ס"ה	הפסק	הקשר	ס"ה	הפסק	הקשר	
100%	14.6%	85.4%	89	13	76	זקף ראשון
100%	37.4%	62.6%	99	37	62	סגולתא
100%	100%	—	5	5	—	שלשלת
			193	55	138	ס"ה

שלוש הקבוצות ביני הקשר והפסק						לוח ו:
באחוזים			במספרים			
ס"ה	הפסק	הקשר	ס"ה	הפסק	הקשר	
100%	4.8%	95.2%	124	6	118	קבוצה א
100%	70.6%	29.4%	51	36	15	קבוצה ב
100%	72.2%	27.8%	18	13	5	קבוצה ג
			193	55	138	ס"ה

לוחות מחכימות הללו שִׁמְעוּ מהן שתיים. שִׁמְעוּ מהן מה הצד השווה שבוקף ראשון, בסגולתא ובשלשלת, ומה ביניהם. ושִׁמְעוּ מהן, כוחן של תבניות דקדוקיות לעשות הפסק מהו.

נמצינו למדים שלוש:

א. שלשלת עושה הפסק של קמץ מפתח שתי פעמים. והואיל ואין במקרא פתח של

הקשר מתחת לשלשלת, הרי זה שיעור של 100%. זקף ראשון וסגולתא כמעט שאינם מקמצים פתח בהפסק, לפי הנתונים שלנו. זקף ראשון אין מקמץ פתח אלא בשיעור של 1.7% (מלה אחת מתוך 57 מלים), וסגולתא עושה הפסק מפתח בשיעור של 4.6% (שלוש מלים מתוך 65 מלים).

ב. שווא בהקשר (כנגד סגול או קמץ או צירה או חולם מוטעמים בהפסק) לא תמצא לא בסגולתא ולא בשלשלת, אלא בזקף, והוא בשיעור של 57.7% (ב-15 מלים מתוך 26).

ג. גם סגול (או פתח) במלעיל בהקשר (כנגד פתח במלרע בהפסק) לא תמצא לא בסגולתא ולא בשלשלת, אלא בזקף, והוא בשיעור של 83.3% (חמש מלים מתוך שש). לוח ב מלמד, שלשלת יתרה על זקף ראשון ועל סגולתא בכוח הפסק שבה. לוח ג ולוח ד מלמדים, שלשלת וסגולתא כאחת יתרות על זקף ראשון בכוח הפסק שלהן. נמצא, שלשלת ראשונה בכוח הפסק היא. סגולתא פחותה משלשלת ויתרה על זקף ראשון, והיא שנייה במעלה בכוח הפסק שלה. זקף ראשון פחות המפסיקים שבשלושה הוא.

אם כן אפוא שגה ויקס, עמ' 72, סי' 5: (עיין הערה 6):

It is surprising that those who insist on S'golta being par dignitate with Athnach, have not noticed the lack of pausal forms with it. It has them indeed occasionally, but in the proportion in which Zaqeph, not Athnach, has them.

ראינו, במידת התחביר גדול כוח הפסקה של שלשלת משל אתנחתא, אמור מעתה: על-פי עדותו של תחביר שלשלת קיסר גמור היא. אף על-פי תורת הצורות שלשלת קיסר היא, אבל לא קיסר גמור. שכל חמש תיבות שלשלת שאפשר להן לתפוס הפסק ניקודן הפסק. אבל לא נתנסתה שלשלת בנסיון קיסרות המובהק. נסיון קיסרות המובהק מהו?

הבאנו שלוש קבוצות של הפסק. יש עוד קבוצות אחרות של הפסק, אלא לא נזקקנו להן בדיוגנו. והרי מקצתן:

- ד. סופית ף (כנגד סופית ף), כגון: ף... ף... ף (תה' ה: יב).
- ה. צירה (כנגד פתח או כנגד סגול), כגון: לָא תְגַלְּהָ... לָא תְגַלְּהָ (וי' יח: ז, טו); דְּפָרַךְ... דְּפָרַךְ (מ"א ח: כ); גְּדָל (יש' מט: כא) — גְּדָל (יה' ד: יד).
- ו. מלעיל (כנגד מלרע), כגון: אָנְלִי (זקף שלישי, בראש המשפט)... אָנְלִי (זקף ראשון, בסוף המשפט — בר' כו: כד).
- ז. חולם מוטעם מלרע (כנגד קמץ קטן במלעיל), כגון: וַיָּמַת... וַיָּמַת (ש"ב ב: כג).
- ח. פתח (כנגד צירה), כגון: וּלְאַצֵּל... אַצֵּל (דה"א ח: לח; ט: מד).
- ט. קמץ (כנגד חולם [חסר]), כגון: שְׁכַלְתִּי שְׁכַלְתִּי (בר' מג: יד).
- י. סגול (כנגד צירה), כגון: תִּפְּרָךְ... לְהִפְּרָךְ (יח' טז: לד).
- יא. קמץ (כנגד סגול [או כנגד צירה]), כגון: פִּפְּרָךְ וּפְּרָתְךָ... פִּפְּרָךְ וּפְּרָתְךָ (שמ' כה: לג; לו: יט).

וזה (יא) מידה מכרעת בדיני קיסרות. צא וראה: קשה תנועת סגול (ותנועת צירה) להתקמץ כקריעת ים-סוף. לפיכך אין מידת מלכים להיות נותנים הפסק לסגוליים. ורק

קיסר לבדו מקמץ סגול. כך דרכו. מצאתי בכל המקרא כולו 19 תיבות מן הסגוליים מוטעמות זקף שנתקמצו. מהן 12 אָרָץ (ראה מה שהבאתי בפתח דבריי מתוך המסורה הגדולה ליש' יד: ט, ד"ה 'המסורה'), בכללן וְאָרָץ (יר' נא: מח).¹⁸ ואלו שבע תיבות זקף הסגוליות שנתקמצו, ואינן אָרָץ: לְאָבֵן (בר' יא: ג); עֶבֶד (בר' מד: י, יז); בְּאֵרֹז (יר' כב: יד);¹⁹ [כְּמוֹ-] רָנַע (איכה ד: ו); אֶלֶף (עז' א: ט); מְפֹצֵצַת (נחמיה א: ג). לדאבוני אין אני יודע עדיין, מניינן של תיבות מן הסגוליים במקרא המוטעמות זקף וניקודן סגול, מהו, ולא אוכל להציבן כנגד השבע שנתקמצו. אבל בידי הנתונים לגבי כל פרקי א של כ"א ספרים. בפרקי א של כ"א ספרים 14 תיבות מן הסגוליים מוטעמות זקף ראשון וניקודן סגול. אלו הן:

זָרַע (בר' א: יא); אֶלֶף (במ' א: כה); וּבְרִיזָק (ש' א: ד, ה, ו); בְּהַרְתָּרַס (שם, לה); פַּת־שֶׁבַע (מ"א ט: טז); בְּדָרְךָ (רות א: ז); חֶסֶד (שם, ח); לָחֵם (שם, יט, כב); איכה א: יא); וּלְכֹסֶף (עז' א: יא); לָפַת (דה"א א: ה).

כנגד 14 התיבות שמן הסגוליים המוטעמות זקף ראשון וניקודן סגול מצאתי סגולית אחת וניקודה קמץ: אֶלֶף (עז' א: ט). בשמות סגוליים מוטעמי סגולתא שבכל פרקי כ"א ספרים מצאתי 21 שניקודם סגול²⁰ ושניים קמוצים. אלו הם:

בְּעֶרְבֹ (בר' ל: טז); לְאָכַל לָחֵם (בר' לז: כה); וּפְרַח־ (שמ' כה: לג; לו: יט), אָבֵן (שמ' כח: יא); לְשִׁקְרֹ (וי' ה: כד); מְשֻׁגָּת (וי' יד: כא); מְשֵׁה לָחֵם (וי' כו: כו); שֶׁכַּבְת־וְרַעַב (במ' ה: יג); הַרְרָךְ (דב' יט: ג); עַד־הַעֲרֹב (ש' כ: כג); עֲצִי־שִׁמֹן (מ"א ו: לב); מִן־הַרְרָךְ (מ"א יג: כו); בְּנִשְׁפֵי (מ"ב ז: ז); עַל־דֵּי־תִרְבֹ (יר' יח: כא); לָחֵם (יח' יג: יט); וְהַנְסֶף (יח' מה: יז); דָּרְךָ (איכה א: יב); וְהַחֶסֶד (נח' ט: לב); לְמִשְׁגַּת (דה"א כא: יב); אֶת־וּבַח²¹ (דה"ב ז: ה).²² — ושניים הקמוצים: [וַיִּסְדֹּךְ] אָרָץ (יש' נא: יג); [מַיְרַכְתִּי] אָרָץ (יר' לא: ז).

18 לא הביאה אותה מסורה הגדולה שבפתח דברינו, שמנתה אָרָץ, ולא מנתה וְאָרָץ.

19 זקף שני! וזקף ראשון אף הוא מנוקד הפסק: חֲלוּזִי.

20 בכללם שם אחד, שניקודו צירה: וְהַנְסֶף; ראה: י' בן-דוד, פְּעֻלָּה פְּעֻלָּה, לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 237, ושם, הערה 16.

21 כ"י לנינגראד: וַיִּזְבַּח הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה אֶת־וּבַח הַבְּקָר עֶשְׂרִים וּשְׁנַיִם אֶלֶף וְצֵאן מֵאָה וְעֶשְׂרִים אֶלֶף. אבל גרסתו של חתר ארם צובה: וַיִּזְבַּח הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה אֶת־וּבַח הַבְּקָר וְגו'. מה בנייהם? יש בנייהם: בכתר וּבַח הַבְּקָר סמיכות היא, המשפט הראשון נגמר באֶלֶף, צֵאן כביכול אינן זבח, ואין כאן אלא שני משפטים בלבד. ככ"י לנינגראד וּבַח סופו של משפט הראשון. והרי כלל ופרט: וַיִּזְבַּח הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה אֶת־וּבַח — כלל, משפט הפתיחה. וסמוכים לו שני פרטי הזבח, שני משפטים: (א) הַבְּקָר עֶשְׂרִים וּשְׁנַיִם אֶלֶף; (ב) וְצֵאן מֵאָה וְעֶשְׂרִים אֶלֶף.

22 לא מניתי בזה: לְבָטַח (יח' כח: כו); הַקָּרֵב (שמ' כט: יג; וי' ח: טז, כה), תְּכַלֵּת (במ' ד: ז) — שאין שמות הללו מתקמצים אפילו באס"ף: לְבָטַח (תה' טז: ט), אֶת־הַקָּרֵב (וי' ז: ג), תְּכַלֵּת (במ' טו: לח). אף אֶת־הַחֶלֶב (ש"א ב: טו) חיסרתי, שלא ראיתי במקרא חֶלֶב באס"ף, ולא ידעתי, היש בו צורת הפסק אם אין. כן אל הבאתי לְלַכְתָּ (ש' יט: ח), אף-על-פי שמצינו לְלַכְתָּ (קה' א: ז), בסוף-פסוק. כל כך למה? שראינו ארבעה כתובים ובהם לְלַכְתָּ, סגול באתנחתא. אלו הם: שמ' ח: כד; ש' יט: ה; ש"א טו: כז; יח' א: כ. וכתוב אחד ובו ניקוד סגול אפילו בסוף-פסוק: לְלַכְתָּ (תה' עח: י). הַאָרָץ לא מניתי, שארץ' בידוע ניקודה קמץ כשהיא ביידוע, ואפילו טעמה משרת והיא בראשה של יחידה תחבירית, כגון: הַאָרָץ הַזֹּאת (בר' ב: יב).

בואו ונלמד דרך אָרְךְ: קודם ראינו 12 אָרְךְ מכלל 19 תיבות פֻּעַל שמצאתי במקרא כולו. בטיפחא לא מצאתי אלא תיבה סגולית אחת שנתקמצה: וְאָרְךְ (יש' כו: יט). הוא הדין ברביעי שבספרי אמ"ת — רק סגולית אחת מנוקדת קמץ: [יִרְשׁוּ] אָרְךְ (תה' מד: ד). ובמונח המשרת מצאתי שני כתובים ובהם שם סגולי הקמץ: וְאָרְךְ [יְדַשְׁהוּ] (יש' סה: יז); וְאָרְךְ [לְעֶמֶק] (מש' כה: ג) — שניהם סמוכים לאתנחתא. מגיד, דרך אָרְךְ בניקוד דרך מיוחדת היא, הווי, חיבה יתרה נודעת לה לאָרְךְ להתקמץ שלא באס"ף [אתנחתא סוף-פסוק] דווקא. אם מתעלמים אנו מן אָרְךְ, הרי היחס פֻּעַל/פֻּעַל, לפי כל פרקי כ"א ספרים, כך שיעורו: 0/21. והיחס פֻּעַל/פֻּעַל, לפי פרקי א של כ"א ספרים, זה שיעורו: 1/14. ולפי שדרך קיסרים (אתנחתא וסוף פסוק בכ"א ספרים, עולה ויורד²³ בספרי אמ"ת), כופים על שמות פֻּעַל קמץ כגיגית (למעט שמות מספר הראויים לדרוש ולחקור ולשאל היטב), נמצא פֻּעַל מבחן קיסרות המובהק, שמפללא אין תופסים פלך פֻּעַל אלא טעמי קיסר בלבד. זה סימנך: בְּפִתְרָךְ וְפִתְרָךְ... בְּפִתְרָךְ וְפִתְרָךְ (שמ' כה: לג; לז: יט): בְּשִׁמְךָ... בְּשִׁמְךָ (שמ' כט: ב); הַמְצַנְפֶּת... עַל-הַמְצַנְפֶּת (שמ' כט: ו).

כללו של דבר. אף על פי שלא היה סיפק בידי לדלות ולמנות ולמייין את כל הנתונים, מכל מקום זכיתי שיתבררו ויתלבנו הדברים, והמשכילים יבינו: שלשלת לא סוף דבר שכתר מלכות בראשה, אלא אפילו כתר קיסרות. שכל תיבות שלשלת שאפשר להן ללבוש הפסק מלבושן הפסק. אבל לא נבחנה ולא נצרפה שלשלת בכור הסגוליים, שהוא מצרף לקיסרים. וחמש תיבות שלשלת שניקודן הפסק, אף על פי שהן עולות 100% בחשבון, הרי זה מצע קצר לבקש חישבונות רבים וכל מיני סטטיסטיקות. אבל בבחינת התחביר שלשלת קיסר צרוף שבעתיים, שכל שבע השלשלות גדול כוח הפסקן מן האתנחתאות שבעקבן.

שנייה לשלשלת סגולתא, שלא תמצא במחנה שווא נע (הקשר) אלא תנועה מלאה תחתיו (הפסק), וגם בקבוצה ג אין בסגולתא אלא צורות הפסק. דבר ברי, סגולתא מצוינת גם במידות אחרות, ולא ראיתי לפרשן כאן.

שלישי זקף ראשון, שצורות הקשר שלו בשווא מרובות מצורות הפסק שבתנועה מלאה. ובקבוצה ג צורות ההקשר מרובות פי חמישה מצורות ההפסק.

23 פשיטא, גם סוף-פסוק. וכן אתנחתא בפסוקי אמ"ת המחוסרים עולה ויורד.

נספח להערה 15

מלבד שלושה פעלים הללו מצינו ארבע קבוצות מלים מוטעמות סגולתא המנוקדות קמץ של הפסק. לא הביאונן בגופה של פרשת ניקודי הפסק, אלא ראינו להבליען בנספח. למה? שקמץ לא סגולתא בלבד גרמתו, אלא טעמים ונימוקים אחרים בדבר. אלו קבוצות המלים: (א) הָאֶתְּ (שמ' כו: ה; לו: יב); (ב) וְאָמַן (דב' לא: ז, כג); (ג) השמות בְּרָ (בר' מב: כה), הַגֵּן (בר' ג: ג), קָרְ (יש' מד: יג), רַבְ (שו' ז: ד), וְרָךְ (דה"א כב: ה); (ד) הָעַם (שמ' יג: יז; שו' ט: לו; ש"א יד: כו; יח' מד: יט).

א. הָאֲחַתְּ: 'האחת' מנוקדת הפסק (קמץ) גם בזקף קטון: הָאֲחַתְּ (שמ' כה: יב; כו: ד, י; לו: יא; לו: ג; מ"א ו: כד; ז: טז, יז, כז, מב; דה"ב ד: יג). במ"א ז: לח ניקוד הקשר: הָאֲחַתְּ; אבל כאן בא זקפה של הָאֲחַתְּ לאחר הָאֲחַתְּ שבאותה מחצית הפסוק. בזקף ראשון לא מצאתי ניקוד-הקשר הָאֲחַתְּ אלא פעם אחת בלבד, דה"א כז: א. ואמנם אין הָאֲחַתְּ שבכתוב הזה סופו של משפט. ומצאנו ניקוד הָאֲחַתְּ אפילו ברביעי: הָאֲחַתְּ (מ"א ז: יח). יתר על כן. שם זה מצינו מנוקד הפסק כשטעמו זקף, ואפילו אין הוא מיועד: אֲחַתְּ (דב' כד: ה; ש"א ו: ז; ש"ב יב: א; מ"ב ו: ב; יח' מ: יב; מא: כד [זקף שני!]; איוב מב: יא; דה"ב ד: יג). וסימנך עמ' ד: ז: וְהַמְטִיחַ לְעַלְעִיר אֲחַתְּ וְעַלְעִיר אֲחַתְּ לֹא אֶמְטִיר חֶלְקָהּ אֲחַתְּ תִּמְטִיר. צא ולמד: 'אחת' שבסופו של משפט ניקודה הפסק וטעמה זקף, אף על פי שאין זקפה אלא זקף שני במחצית הפסוק. שפתח הנביא את הפסוק: וְגַם אֲנֹכִי מְנַעֲמִי מִמֶּם אֶת-הַנְּשִׂים בְּעוֹד שְׁלֹשָׁה יְחָדָיִם לְקַצֵּיר! 'אחת' שבתוכם של משפטים ניקודן הקשר ואין טעמן אלא טיפחא ופשטא.

פשיטא, לא דק פורתא ברגשטרסר בדקדוקו, א, §29a, כשכתב על הפסק הסגולתא שבכתוב הָאֲחַתְּ (שמ' לו: יב) ועל ההפסק שבכתוב עֲמָךְ (בר' כו: כח) — מידה זו הרי ממידות ההפסק שלא עסקנו בהן במאמר הזה) לאמור: beide noch ziemlich oft — היינו, שתיהן עוד כהנה וכהנה. שחזרתי על כל המקרא כולו ולא מצאתי הָאֲחַתְּ, אלא הָאֲחַתְּ בלבד. ולעניין עֲמָךְ שהביא ברגשטרסר — הנה מצאתי עוד שלושה כתובים כיוצא בו, הווי, הפסק בסגולתא. אלו הם: בָּךְ (שמ' לב: יג); לָךְ (דב' יב: כ); אֲמָךְ (יר' לח: כה). וכנגד ארבע צורות ההפסק שבסגולתא לא מצאתי בניקוד הקשר אלא כתוב אחד בלבד: מְמָךְ (ש"ב יט: מד). נמצא, אין מאמר ברגשטרסר שהבאנו אלא כשגגה שיצאה מלפני השליט בדקדוק הלשון. ב. וְאֲמָץ — עיין הערה 11.

11. בָּךְ: נטייה יתרה נודעה לו לשם בר (במשמע תבואה) להתקמץ בסופן של יחידות תחביריות גם במפסיקים הפחותים מסגולתא, כגון: טיפחא — לְשִׁבְרָךְ (בר' מב: ג); תביר — וַיִּצְבֹּר יוֹסֵף בָּךְ (בר' מא: מט); ואפילו בגרשיים השלישי — וַיִּצְבֹּר-לְךָ (בר' מא: לה). קל וחומר ש'בר' קמוץ כשהוא בסופו של משפט וטעמו סגולתא: וַיִּמְלֹא אֶת-בְּלִיָּהֶם בָּךְ (בר' מב: כה). אין צריך לומר, ש'בר' המיועד קמוץ בסופו של משפט: מִה־לְתִבְּנָן אֶת-הַבָּרֶךְ (יר' כג: כח). אימתי 'בר' פתוח? כשהוא בראשי משפטים, כגון וּמִשְׁאֵת-בֵּר תִּקְחוּ מִמֶּנּוּ (עמ' ה: יא); וּמִפֶּלֶךְ בָּרֶךְ נִשְׁקִיר (עמ' ח: ו). כן 'בר' פתוח בתוכו של משפט: וְהִי פִּסְתִּי בֵּית בְּאֵרֶיךָ בְּרֵאשֵׁי הַיָּרִים (תה' עב: טז). גם בדברי שלמה המלך: מְנַעַךְ בָּרֶךְ קִבְּהוּ לְאוֹם (מש' יא: כו)¹ נוכל לראות בָּר בתוכו של משפט. אבל ניתן בָּר הזה להידרש סופה של היחידה התחבירית הקטנה, סופו של משפט הייחוד מְנַעַךְ בָּר. נִשְׁקִיר-לְךָ (תה' ב: יב) כמדומה עניינו בָּר. ופעם אחת בָּר, והשם בראשה של יחידה תחבירית: בָּר וְלָחֶם וּמַזֶּן (בר' מה: כג). 'בר' הזה לא נתברר לי קמצו.

12. בְּתוֹךְ הַגֵּן (בר' ג: ג) הרי על-דרך עֵץ-הַגֵּן (בר' ב: טז; ג: ב), בְּגֵן (בר' ג: ח). כך דרך מלכים. אבל בפשטא המשנה: בְּגֵן (איכה ב: ו), פתח.

1 בהוצאת 'ערי' (ראה למעלה מן העניין, הערה 1) מנוקד בָּר. בדקתי את תצלומי של כ"י לנינגראד במהדורת 'מקור'. שם המקום מטושטש, אבל נראה פתח. אולם במיקרופילם שבמכון לתצלומי כתבי-יד עבריים של בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי המקום ברור, ונראה שניקוד הנקוד קמץ. לבקשתי בדק את הכתוב מורי ורבי הפרופ' ישראל ייבין, והוא אישר את קריאתי. אכן, שלא כמהדורת 'ערי', הטילו קמץ עורכיה של מהדורת *Biblica Hebraica*, Stuttgart 1954. גם בכתר ארס-צובא: בָּר.

33. [נְטָה] קָף (יש' מד: יג) הרי על-דרך [נְטָה] קָו (איכה ב: ח). והשווה: [צָו] לְצוֹ [צָו] לְצוֹ [קָו] לְקוֹ (יש' כח: י); [צָו] לְצוֹ [צָו] לְצוֹ [קָו] לְקוֹ [קָו] לְקוֹ [קָו] לְקוֹ (יש' כח: יג). השם שבראש צירוף הלשון ניקודו הקשר, והשם שבסוף צירוף הלשון ניקודו הפסק. ומצינו ניקוד 'קו', קמץ, אפילו במשרתים: אָו [בִּינָו] (יח' מז: ג); וְקוּה [יְנִטָה] (זכ' א: טו). ואפילו כשהשם נסמך: קו [שְמָרוֹן] (מ"ב כא: יג); קוּה [הַמְדָה] (יר' לא: לח). פשיטא, קמצו של 'קו' לא סגולתא גרמתו, אלא עיצור השפתי גרמו. והשווה: וְיִתְאָן [הַמְלָךְ] (תה' מה: יב); וְיִתְאָן דְיִד (דה"א יא: ז).

44. [עוֹדָהָעַם] רַבְּ (שו' ז: ד) — בכתוב הזה רַבְּ בסוף המשפט; להבדיל מִפְסוֹק ב, שם: רַבְּ הָעַם אֲשֶׁר אִתָּךְ — שכאן רַבְּ בראש המשפט. לפיכך ניקודו פתח וטעמו רביעי המשנה (לא מלך). וסימניך יה' יא: ד: עַם-רַבְּ... רַב-מְאֹד; וכן יה' יז: יד-יז: נְאֻנִי עַם-רַב... אַם-עַם רַב אֲתָה... עַם-רַב אֲתָה. וכן דנ' יא: יא: וְהַעֲמִיד הַמֶּזוֹן רַב, בסוף המשפט, כנגד פסוק יג שם: וְהַעֲמִיד הַמֶּזוֹן רַב מִן-הָרֶאשׁוֹן, שכאן רַבְּ בראשה של יחידה התחבירית. ודוק: שר היה מכהו בחצרו של מלך בבל, ותוארו רַב-מְגָ (יר' לט: ג), לא רַב מְגָ.

54. וְרַף (דה"א כב: ה). כאן נמצא וְרַף שני בצמד שמות: נַעַר וְרַף. והרי זה על-דרך לְגוֹי-עֲצוּם וְרַב (דב' ט: יד); הוֹלֵךְ וְרַב (ש"ב טו: יב); מוֹשִׁיעַ וְרַב (יש' יט: כ). כך דרכה של תחילית וְ- להיות שותפה להפסק. לפיכך לעולם עַם וְעַם, טוֹב וְרַע, רַע וְמָר. עַם וְעַם, טוֹב וְרַע, רַע וְמָר — לא תמצא.

מגיד, אי-אפשר לנו להטיל קמצו של וְרַף על הסגולתא בלבד. תמצא במקרא וְנָשִׁים וְנָטָף (יר' מ: ז), ותמצא וְנָשִׁים וְנָטָף (יר' מא: טז). מה ראה הכתוב בפרק מא לשנות ממשטב הלשון שטבע בפרק מ? אלא בכתוב וְ- הרי וְנָטָף אחרון בשלישית בני-אדם, וטעם וְנָטָף זקף המלך: וְנָשִׁים וְנָטָף; אבל בכתוב וְ- אין וְנָטָף אלא שני בשלישית בני-אדם: וְנָשִׁים וְנָטָף וְקָרְסִים — ואין טעמו של וְנָטָף אלא פשטא המשנה. הא למדת, בסופה של יחידה תחבירית תלמוד לומר וְנָטָף לא באס"ף בלבד, אלא גם בזקף.

ועוד לימד טעם וניקוד הנביא הנוקד מתקוע, שניבא (עמ' ה: יא): לָכֵן יַעֲזֹב וְשִׁסְקָם עַל-דָּל וּמִשְׁאֲדָפְרָ תִקְחוּ מִמֶּנּוּ. קט שבסופו של משפט, דל, ניקוד קמץ והטעימו רביעי. קט שבראשו של משפט, רב, ניקוד פתח והטעימו פשטא. ולפי שבא פשטא הזה אחר רביעי, לפיכך כוח פיסוקו פחות משל רביעי ואין לו קיום לעצמו כרביעי, אלא עיניו תלויות אל אדוניו הזקף שמשמאלו, שיבוא וישלים את משפטו.

כל הדיון הזה למה? לומר לך: אל תתלה קימוצם של חמישה שמות הללו בסגולתא ודוקא. שלוחים אחרים ביד שרה של לשון לעשות הפסק במשקל 'קט'. שראינו, במשקל 'קט' מרובות צורות ההפסק בתיבות שאין מוטעמות קיסרים, ואפילו במפסיקים הפחותים, כגון משנים ושלשים, ואפילו במשרתים. נמצא קמצם של חמישה שמות 'קט' מוטעמי סגולתא הללו אנוס על-פי קל וחומר.

ד. הָעַם — שם זה נמנה עם השמות שדרכם ללבוש הפסק בזמן שהם מתיידעים.² אגב משקל קט נוסף: כתב רוול (כאן הערה 2), עמ' 84, סי' 3.1: *br, hm, sw, and tm*, have the definite article prefixed only when they stand in pausal position בעל-כורחנו נעיר: דברי רוול יפים לשם בר. אבל השמות חם, צו, תם, לא מצאתי להם במקרא מיוזעים כל עיקר.

2 E. J. Revell, 'Syntactic / Semantic Structure and the Reflexes of Original Short: עיין: a in Tiberian Pointing', *HAR* 5 (1981), pp. 84–91 (תשמ"ג), עמ' 237, הערה 17, ד"ה 'הוא הדין כנגד ו'; 'בן-דוד, שני ענינים מלשון חכמים', ספר אברהם אבן-שושן, עמ' 320–322.